

Prof. dr hab. Krystyna Slany
Kierowniczka Zakładu Badań Problemów Ludnościowych
Instytut Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Grodzka 52
31-044 Kraków

Recenzja

pracy doktorskiej Pana Konrada Stępnika *Decyzje prokreacyjne młodych Polaków w zmieniającym się kontekście kulturowym*, napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Flis, Kraków 2018 s. 351

1. Uwagi ogólne

Z zainteresowaniem przeczytałam pracę doktorską pana Konrada Stępnika, dotyczy bowiem tematu zasadniczego dla socjologii rodzin, niezwykle „atrakcyjnego” poznawczo, wzbudzającego ogromne zainteresowanie badaczy (demografia, socjologia, ekonomia, psychologia) i całego generalnie społeczeństwa. Ta sfera życia zaobfitowała ogromną ilością badań, a dalej rozwojem koncepcji i teorii, szczególnie na gruncie demografii i ekonomii. W krajach zachodnich intensywne badania rozwijają się od lat 50 XX wieku, zaś w Polsce te krytyczne, z perspektywy feministycznej od lat 90 XX wieku (np. Hryciuk i Korolczuk, Mizielińska, Budrowska, Titkow, Duch-Krzystoszek, Frątczak, Kotowska), po transformacji, która radykalnie zmieniła zachowania Polaków w wielu sferach życia m.in. prokreacyjnej, prowadząc do poważnej depresji demograficznej.

Wskażę kilka elementów dla których uważam że recenzowana praca jest ważna. Podjęty temat nie jest łatwy, gdyż zakotwiczony jest w różne nurty aksjologiczno-normatywne - jak pisał m. in. R. Freedman w *The Sociology of Fertility* (NY1975) w każdym społeczeństwie istnieją normatywne rozwiązania problemu płodności i prokreacji, małżeństwa. Prowadzą one do wojen o rodzinę. Normy zmieniają się w czasie, w określonych kręgach kulturowych i najogólniej są wynikiem wzajemnych interakcyjnych oddziaływań czynników ekonomicznych, społecznych, kulturowych, demograficznych czy biologicznych, co dobrze jest w pracy podkreślone. Każda decyzja prokreacyjna może być rozumiana jako sprawa społeczna, od której zależy trwanie rodzin i społeczeństw. Dlatego zajęcie się ambivalencją postaw prokreacyjnych młodych Polek i Polaków wpisuje się dobrze w nurt tych krytycznej refleksji i przyczynia się do wyjaśnienia tzw. fertility gap (termin demograficzno-socjologiczny). Doktorant bardzo dobrze rozumie wagę podjętego tematu i toczące się zmiany w praktykach prokreacyjnych (m.in. zmniejszanie liczby dzieci, opóźnianie formalizowania związków, odkładanie prokreacji, indywidualizację wyborów, tworzenie biografii w warunkach zinstytucjonalizowanej indywidualizacji). Interesująco przedstawia zatem te zmiany i ich konsekwencje dla świata życia młodych, relacji międzypokoleniowych i relacji wewnątrzrodzinnych.

Doceniam, że doktorant rozumie i akcentuje ważność procesów demokratyzacji i równości w rodzinach, które wpływają na decyzje prokreacyjne i relacje w rodzinie (vide rodz. 5 i 6).

Docenić należy osadzenie analiz na gruncie kulturowym (uznanie za kluczowy czynnik zmian stylów życia), społecznym i strukturalnym. Autor osadza wyjaśnienia decyzji prokreacyjnych w ramach teoretycznych drugiej nowoczesności, które starają się pokazać nowe idee, wartości (wolność, indywidualizm, autentyczność, tworzenie biografii, standaryzacja życia, różność form) trendy i wyzwania w sferze rodzinno-prokreacyjnej, ale także ukazują czym jest ryzyko i niepewność oraz brak spójności między instytucjami rynku pracy i indywidualnymi zachowaniami i potrzebami Doktorant bazuje na znanych koncepcjach m.in. U. Becka, E. Gernsheima, A. Giddensa, Ch. Lasha. Te ramy należy uznać za podstawowe, aczkolwiek są bardzo często eksplorowane i może należałoby szukać/dodać innych ram teoretycznych (o tym dalej) i wyjaśnień z niższego poziomu eksplanacyjnego (jest to minus tej pracy).

Badania pana Stępnika dokumentują, że **1)** większość ludzi zawiera małżeństwo (formalne, heteroseksualne), planuje posiadanie dzieci, posiada je i wychowuje (aczkolwiek ich liczba jest mała vide TRF- szkoda że brak i odwołania do badań CBOS 2013 (red. Grabowska) i Narodowego Spisu Powszechnego 2011), choć takie związki coraz częściej ulegają dekonstrukcji. Rodzina niezmiennie lokuje się bardzo wysoko wśród deklarowanych najważniejszych wartości przez Polki i Polaków. Ponad 80% wskazuje na ważność rodziny w ich życiu oraz czerpanie wysokiej satysfakcji z życia rodzinnego (Grabowska, 2013). Istnieje nadal silne powiązanie moralne pomiędzy seksualnością, małżeństwem i posiadaniem dzieci (vide w pracy historie kobiet z nieplanowaną ciążą i **2)** coraz częściej ludzie praktykują alternatywne style życia rodzinnego, wybierają drogi, które pozwalają im realizować swoje decyzje i wybory (np. bezdzietność, życie w pojedynkę, kohabitacja, rodziny z wyboru).

Badania świetnie pokazują że rodziny, prokreacja to nieustająca zmiana, proces, ale i stabilizacja.

Własne badania doktoranta należy uznać za ważne, głęboko wnikające w różne zagadnienia bezpośrednio i pośrednio wpływające na decyzje i zachowania prokreacyjne dzięki zastosowanej metodzie biograficznej. Jednak co do opracowania wywiadów biograficznych i prezentowania narracji badanych w tabelach w aneksie mam duże wątpliwości (wróć do tej uwagi). Generalnie doceniam badania i własne interpretacje, a przede wszystkim eksplorowane ambiwalencje postaw prokreacyjnych (raz jeszcze demografowie nazywają to luką prokreacyjną) i poszukiwanie wyjaśnień w tej sferze. To centralne zagadnienie w tej pracy ujmowane jest z perspektywy intersekcjonalnej (choć nie jest ten termin użyty – miejsce zamieszkania, płeć, wykształcenie, rodzina pochodzenia, rodzina prokreacji) .

Przyjmuje ważne założenia o wpływie kultury, na postanowienia jednostek dotyczące podejmowania bądź unikania podejmowania działań zmierzających do prokreacji. Badania odsłaniają złożone konteksty życia rodzinnego, niejednokrotnie tak dramatyczne, że aż trudno uwierzyć że zdarzają w tej „złotej instytucji” – oczywiście piszę z ironią socjologiczną. Autor odsłania kulisy życia rodzinnego, indywidualne przeżycia (np. nieplanowana ciąża, konflikty w rodzinie), złożone kariery edukacyjne, zawodowe, intymno-relacyjne, małżeńskie, a nawet migracyjne.

Zebrany materiał pokazuje, że pan Stępnik jest bardzo dobrym badaczem, zyskał zaufanie respondentów, którzy tak szczerze opowiadali o swoim życiu. Nie każdy socjolog/żka potrafi stworzyć takie relacje z badanymi.

Trzeba także podkreślić, iż Pan Stępnik rozprawia się w sposób bardzo krytyczny z teoriami na które się powołuje m.in. (Giddens, Beck).

Minusem pracy jest rozwlekłość wywodów, powtarzalność ich, czasami brak syntetyzacji, tak ważnej w socjologii.

2. Konstrukcja i struktura rozprawy- ocena

Praca została podzielona na sześć rozdziałów (1. Decyzje prokreacyjne w kontekście współczesnych przemian życia rodzinnego, 2 Druga nowoczesność- ciągłość i zmiana, 3. Metody i techniki badawcze, 4. Decyzje prokreacyjne wobec sprzeczności drugiej nowoczesności, 5. Role rodzicielskie a decyzje prokreacyjne, 6. "Tradycyjna" rodzina jako czynnik motywujący do podejmowania negatywnych decyzji prokreacyjnych) poprzedzonych wstępem oraz uwieńczona jest zakończeniem i bibliografią oraz bogatym aneksem. Podkreślić należy, że zasadniczo jądro pracy tj. analizy biograficzne umieszczone zostały w aneksie (41 stron). Praca liczy 351 stron.

We wstępie m.in. zaprezentowane zostają cele ogólne i cele szczegółowe pracy, które stopniowo będą realizowane. Aczkolwiek w podsumowaniu pracy nie odnajdujemy szerszych konstatacji w odniesieniu do zarysowanych celów. Celem jest identyfikacja i opis obiektywnych czynników wpływających na odkładanie, zaniechanie bądź uskutecznienie przez młodych Polaków rodzicielstwa oraz wyjaśnienie ich roli w procesach decyzyjnych na poziomie jednostkowym (s21). Dalej m. in:

- W jakim stopniu dany przebieg dróg życiowych badanych był efektem świadomej realizacji samodzielnie stworzonego przez nich planu życiowego; w jakich sytuacjach posiadanie dziś dziecka jest kwestią świadomego wyboru, a w jakich warunkach wynika z przypadku czy splotu niezależnych od jednostki okoliczności. Ponadto na str. 21-22 wyszczególnione zostają szczegółowe problemy badawcze m.in. analiza decyzji prokreacyjnych w kontekście całej drogi życia, identyfikacja kluczowych decyzji podejmowanych przez badane osoby, wpływające na ich drogi życiowe, identyfikacja możliwej największej liczby czynników społecznych i kulturowych, które wpłynęły na podjęcie konkretnych decyzji w danym momencie życia.

Odniosę się do wybranych zagadnień zaprezentowanych w rozdziałach. W Rozdz. 1 *Decyzje prokreacyjne w kontekście współczesnych przemian życia rodzinnego* omówione zostają podstawowe zagadnienia rodzin, podejścia do ich definiowania, a także to co m.in. wiąże się z kryzysem, upadkiem rodzin. Autor przyjmuje ważne stanowisko, które nazywa perspektywistyczną transformacją rodziny. Podoba mi się, że doktorant ukazuje rodziny nie tylko jako zależne od czynników zewnętrznych, ale pokazuje ich sprawczość, aktywność w procesach przemian form uspołeczniania. Zabrakło mi w tej części pracy odniesienia do dużych badań ilościowych o rodzinach, modelach rodzin, prokreacji np. CBOS 2013, Diagnoza Społeczna (2015, 2016), Gender, Generation Program (realizowany przez prof. Kotowską i Józwiak z SGH); Epidemiologia zagrożeń prokreacyjnych w Polsce, (Instytut Medycyny Pracy), Diagnoza późnej diety (Frątczak SGH,) Reconciling Work and Welfare in Europe – Frątczak SGH).

Na uwagę zasługuje zaprezentowany (s.43-44) model teoretyczny, na który składa się 9 stwierdzeń, a które są przepracowane w badaniach. Są to twierdzenia odnoszące się do rzeczywistości rodzinnej i prokreacji. Stwierdzenia są ogólne, ważne, ale i wygenerowane z innych badań. Aczkolwiek można mieć tutaj pewne wątpliwości, czy jest to uporządkowany zbiór twierdzeń, a pojęcia wcześniej opisane są pełne i również uporządkowane (warunki modelu teoretycznego). Model analityczny i powiązania między głównymi elementami mógłby być zaprezentowany w inny sposób, pokazujący zależności i sprzężenia (vide np. Teskt Slany, Ratecka 2018 Równość płci w rodzinach, w: E. Krzaklewska red. Co daje nam równość Płci, WUJ).

Rozdział 2. *Druga nowoczesność – ciągłość i zmiana* prezentuje kanoniczne koncepcje odnoszące się do ponowoczesności (m.in. Beck, Giddens, Lash), uzasadniane jest stosowanie poprzez doktoranta pojęcia społeczeństwo drugiej nowoczesności. Należy pochwalić doktoranta, że czerpie z

polskiej literatury (Marody, Giza- Poleszczuk) wyjaśniając współczesność i korzysta z przepracowanej przez nie formy społeczeństwa określającej organizację życia społecznego. W pracy często pojawia się „tradycyjna rodzina” w cudzysłowie. Dlaczego? Trzeba odwołać się do wyjaśnień tradycyjna/ nowoczesna/ duża / mała/ patriarchalna/egalitarna, rolnicza/ przemysłowa/, zinstytucjonalizowana/ niesformalizowana / z jednym żywicielem rodziny/ z dwoma żywicielami rodziny. Może koncepcje feministyczne pozwolą usunąć ten drażliwy cudzysłów (vide prace Korolczuk, Hryciuk czy Finch). Detradycjonalizacja rodziny jest dzisiaj równie silnie widoczna podobnie jak tradycjonalizacja- czyli stoimy przy pluralizmie stylów życia.

Bardzo ciekawy wątek odnajduję w pracy, odnoszący się do PRL. Socjologia rodziny była w tamtych czasach znakomicie rozwinięta, a prace obrazujące przemiany rodzin są do dziś wykorzystywane (np. Komorowska, Łobodzińska, Siemieńska, Piotrowski, Izdebska). Tocząca się modernizacja/industrializacja wyznaczyła wielkie zmiany w rodzinie związane z upowszechnieniem się podwójnego modelu żywiciela rodziny - wzrost aktywności zawodowej kobiet !wywarł potężny wpływ na obniżenie dzietności i utrwalenie modelu rodziny małodziejnej. Szkoda że ten wątek nie został rozbudowany - pokazana byłaby zmiana i pewna ciągłość aksjologiczna. Pragnę przypomnieć, że już od początku lat 60 XX wieku zastępowalność pokoleń miała charakter zawężony, to na barkach wsi polskiej spoczywało zabezpieczenie ciągłości biologicznej Polski. Decyzje prokreacyjne w obu społecznościach się upodobniają i odchodzi się tego co było losem, do tego co jest wyborem. To właśnie w tym rozdziale rozwija bardzo szeroko rozważania na temat indywidualizacji, ryzyk, rynku pracy, niepewności, refleksyjności, biografii i narracji, standaryzacji biografii, a więc kanoniczne tematy dla drugiej nowoczesności. Rozdział ten jest rozwlekły, powinien być przygotowany bardziej syntetycznie. Powtarzają się analizowane wcześniej zagadnienia. Rozdział kończy się niemalże truizmem - „Dla prowadzonej przeze mnie analizy decyzji prokreacyjnych kluczowe znaczenie ma jednak fakt , że w dobie „powszechnej indywidualizacji szanse rozwoju i indywidualnego awansu nie są równo podzielone (za Krzychała). Teza ta była już wprowadzona we wstępie pracy i była lepiej wyartykułowana.

Szkoda, że doktorant nie korzystał z koncepcji z niższego poziomu eksplanacyjnego, które są wartościowe i są bliżej codziennych praktyk ludzi – np. brak ekonomicznej teorii dzietności – twórca G. Becker za Ekonomiczną teorię zachowań ludzkich otrzymał Nagrodę Nobla; teorii wchodzenia w dorosłość Arnetta czy Walthera gdzie dorosłość z perspektywy biegu życia to- brak linearności przejść, yoyoizacja, de-standaryzacja, odwracalność decyzji (vide teksty E. Krzaklewskiej w *Societas/Communitas*), koncepcji starzenia reprodukcyjnego w perspektywie płci kulturowej (Tymicki, Kotowska vide *Studia Demograficzne* 2013). Imponujące są teorie demograficzne starsze i nowe - Easterlin *Birth and Fortune* (1980), J. C. Caldwell *Theory of Fertility Decline*, Liebenstein *Rozwój i zacołanie gospodarcze* – teoria kosztów i zysków ; Teorie rozwoju rodziny Billari et al. 2018, *Global family Change. Persistent, Diversity and Development*. Popularna jest dzisiaj teoria TPB – *Theory of Planned Behaviour* (Mericarini 2015) i TDIP *Traits- Desires- Intentions – Behaviour* (Testa et al. 2013). Demografowie odróżniają intencje prokreacyjne od pragnień prokreacyjnych, *wprowadzają termin time dependent fertility intention*. Te teorie mają dużą moc wyjaśniającą, korzystają z teorii kapitału społecznego - Caldwell) i dotyczą tego co społeczne, ekonomiczne i kulturowe w powiązaniu z twardymi strukturami i procesami demograficznymi.

Rozdział 3 *Metoda i techniki badawcze* ogniskuje się wokół uzasadnienia wyboru metody biograficznej i pokazania jej waloru dla ukazania planów życiowych w tym prokreacyjnych. Sama metoda jest obszernie omówiona bazując na dobrze dobranej literaturze (Glaser, Strauss, Bertaux). Zacerpnięty jest za D. Bertaux sposób analizy materiału w postaci tabel, co ma jednak niekorzystne skutki dla pracy.

Szeroko opisana została droga do dobru próby, poszukiwania rozwiązań w docieraniu do respondentów/ek z różnych środowisk, lokalizacji, aby unikać takiej grupy która nazywana jest przez

doktoranta awangardą indywidualizacji. Ilu respondentów/ek dobranych było poprzez fora internetowe, a ile poprzez kontakty w realu? Próba jest zróżnicowana ze względu na stan cywilny, status społeczny, posiadanie/nieposiadanie dzieci, zamieszkanie. Podnoszone są ważne aspekty etyczne takich badań, sposób opracowywania, kodowanie. Autor pracy przeprowadził badania wśród 20 osób (obie płcie reprezentowane) w wieku od 25-40 lat, w wieku prokreacyjnym.

Rozdział 4. *Decyzje prokreacyjne wobec sprzeczności drugiej rzeczywistości* rodz. 5 *Role rodzicielskie a decyzje prokreacyjne* i rodz.6 „Tradycyjna ”rodzina jako czynnik motywujący do podejmowania negatywnych decyzji prokreacyjnych stanowiące jądro pracy na skutek przyjętej metody opracowania sprawiają, że atrakcyjność analiz zmniejsza się, są często powtórzenia treści zaprezentowanych w rozdz. 2. Autor pracy przy niemal każdej stronie swoich wywodów zmusza do „wędrowania do aneksu”, aby zapoznać się z bohaterami narracji. Jeśli pojawia się jakaś historia życia w głównym toku pracy to czytelnik odczuwa satysfakcję z osiągniętych rezultatów badań empirycznych.

Raz jeszcze , szkoda że doktorant nie wstawił do głównego toku swoich wywodów wypowiedzi badanych, że praca nie obfituje w cytaty. W moim przekonaniu wartość pracy byłaby większa. W tabelach mamy streszczone narracje i wypowiedziane w 3 osobie pojedynczej . Skoro uzyskany został tak ważny materiał empiryczny trzeba było także dać „głos badanym”.

Wyodrębnione i analizowane historie bez wątpienia są cenną lekcją poznawczą młodych Polek/Polaków - co wpływa na ich plany i decyzje prokreacyjnie, jak wygląda „tło” ich życia dla konstruowania biografii. Omówione zostały następujące kwestie:

- Kluczowe momenty życia (wybór szkoły, konflikt w rodzinie, zajście w nieplanowaną ciąża)
- Aktualizacja planów życiowych
- Wpływ przypadkowych wydarzeń na przebieg dróg życiowych (urodzenie dziecka, zmian pracy, odkryte pasje)
- Modele życia rodziców respondentów/ek
- Osiąganie celów życiowych a rodzicielstwo (zamknięte/niezamknięte plany)
- Poszukiwanie partnerów życiowych
- Wybór kariery edukacyjnej
- Praca zawodowa w warunkach niepewności
- Miejsca zamieszkania
- Odgrywanie ról rodzicielskich w odniesieniu do innych sfer życia
- Odpowiedzialność za dziecko
- Środowisko wychowawcze rodzin pochodzenia
- Problemów w rodzinie pochodzenia
- Podział obowiązków domowych w rodzinie pochodzenia
- Podział obowiązków w rodzinach respondentów/respondentek

Analizy pozwalają krytycznie i refleksyjnie spojrzeć na przemiany rodziny z wyeksponowaniem sfery prokreacji w szerokim kontekście makro i mikrospołecznym, z perspektywy jednostek, jak i całego młodego pokolenia i w kontekście kulturo-społecznych i ekonomicznych znamion drugiej nowoczesności. Wyodrębnione elementy badania są swoistą diagnozą życia młodych i rozpoznania ich otoczenia rodzinnego. Wartością tych analiz jest odsłanianie wielości dróg życiowych

młodych ludzi, ich potencjału, sprawstwa w warunkach niepewności i ryzyk na rynku pracy, w rodzinie, w mobilności. Konkretnie narracje zaprezentowane w pracy pozwalają dyskutować o sytuacji młodych ludzi i szansach na spełnianie celów życiowych.

Badanie decyzji prokreacyjnych poprzez poznanie jednostkowych biografii pozwala odtworzyć przestrzeń życia młodych ludzi, ich uwikłania w obiektywne i subiektywne uwarunkowania. Ciekawe jest eksplorowanie ambiwalencji postaw czasami skutkującej ograniczaniem lub zaniechaniem planów prokreacyjnych. Losy złożone, trudne poruszają i powinny mieć wpływ na polityki społeczne (już się pojawiają 500+, podatek zerowy do 26 roku, mieszkanie +, wolność przemieszczania się, zwrot w kierunku kolektywizmu). Wielość i różnorodność zachowań przy akceptacji ważności karier rodzinnych jest interesująco zaprezentowana.

Autor nie zapytał ile tych dzieci zmierzają posiadać: jedno, dwoje, troje ..., a jakie odstępy intergenetyczne jeśli nie jedno; czy dla kobiet kariery równoległe czy kolejne: praca, rodzina, dziecko (Bradley, Płec)..

Inne uwagi

Nie zawsze mamy w pracy końcówki rodzajowe

Konstruowanie grupy wieku – nie te przedziały np. 25-30 lat ; ma być 25-29; 30-34, 35-39; przedziały są 5- letnie, nie 6-letnie.

3. Konkluzja

Jak podkreśliłam w recenzji praca pana Stepnika ma wiele zalet, ale i też budzi pewne uwagi krytyczne. Uznanie budzi zajęcie się sferą prokreacji wśród ludzi młodych, osadzenie jej w ramach drugiej nowoczesności i przyjęcie ważnych założeń, które tworzą model, weryfikowany konsekwentnie w toku pracy. Pojęcie ambiwalencji postaw prokreacyjnych i jej problematyzacja wnosi wkład w socjologię rodzin. Wytyczone ramy teoretyczne są użyteczne dla osiągnięcia celów pracy, aczkolwiek zejście na niższy poziom eksplanacyjny i wybór dodatkowych teorii i koncepcji wzbogaciłoby ją. Zastosowana metoda analizy materiału badawczego osłabiła atrakcyjność metody biograficznej, która w moim przekonaniu winna wyrażać się w bezpośrednim oddaniu głosu badanym i cytowaniu ich wypowiedzi. Opracowanie narracji w aneksie za daleko od treści zawartych w empirycznych częściach pracy. Oczywiście autor miał prawo wyboru własnej drogi, ale nie musi być ona entuzjastycznie przyjęta przez recenzentkę. Generalnie jednak doktorant pokazuje dobry warsztat teoretyczno-metodologiczny, kompetencje w zakresie organizacji, i realizacji przedsięwzięć badawczych, także ich opracowania. Odnosząc się do ustawy o stopniach naukowych, która mówi, że „rozprawa doktorska powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz wykazywać ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej, a także umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej (art.13.1) **stwierdzam** że recenzowaną pracę dokorską należy dopuścić do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Krystyna Slany